

Kia kāpuia te reo o Tāmaki ki te Tonga: Tāmaki Makaurau ki te Tonga

Jenny Bol Jun Lee-Morgan & Eruera Lee-Morgan

Kōrero Whakataki

Mai i te Papakuratanga o Mataoho tae noa ki tōna Ipu. Mai i Pūkākī Tapu o Poutūkeka ki Te Puketāpapatanga a Hape. Mai i te tahuna o Torea i ngā wai o Mokoia, māwhiti atu ki Te Arapueru e karekare mai nā ko Te Manukanuka a Hoturoa, kei reira a Taramainuku rāua ko Kaiwhare. Ka kawea ki ngā hau o Māngere, e topa ai taku manuhokahoka ki Te Manurewatanga a Tamapahore. Whakaterāwhiti taku haere ki Ōtara-a-nuku, ki Ōtara-a-rangi koia te tīkatanga o tōku tūpuna o Marutuahu. Hoki whēnei mai au ki Te Pane o Mataoho, tiro kau ake au ki aku pā whakairo ko Matatukutureia, ko Matukurua ngā nohoanga tapu o Huakaiwaka, o Ngā Tini-o-toitehuatahi, o Maruiwi kua ngaro katoa ki te reinga.

E aronui ana tēnei tuhinga ki tā mātou rangahau e pā ana ki Te Ahu o Te Reo ki Te Tonga o Tāmaki. I whai wāhi mātou ki te kōrero tahi ki ngā whānau, ngā rangatahi, ngā kaumātua, ngā rangatira me te hunga tautoko i te whanaketanga o te reo ki tēnei takiwā. E hia kē ngā momo pūrākau i puta mai i ngā uiui i whakahaeretia e mātou, mai i ngā kōrero taunu tae noa atu ki ngā kōrero whakaawe i te ngākau. Ko ngā momo wheako he rerekē rawa mai i tētahi whānau ki tētahi atu. Tērā ētahi whānau e hono ana ki te hunga turi, he reo rotarota ki te reo Māori – koinā te tino mutunga mai! I

tūa atu i tērā, ko te mea whakaohoho i a mātou (ngā kairangahau o te rohe nei); ko te manawa titi-kaha o ngā whānau ki te whakamahi i te reo Māori me ngā tikanga Māori ki waenganui i a rātou me ō rātou hapori. Ahakoa kei tēhea poutama o te reo rātou e whakapiki ake ana, ko te reo rangatira kei te tahiwi o ō rātou whakaaro. Heoi anō rā, ko ia pūrākau he pekanga kotahi nō te rākau taeke e whai pakiaka ana ki ngā whakatipuranga ō mua e pā ana ki te pakanga kia toitū ai, kia ora ai, kia kōrerotia ai te reo e te mātinitini e noho ana ki te rohe o Tāmaki ki Te Tonga.

I tēnei tuhinga, ka arotahi mātou ki ētahi o ngā kaupapa matua i horaina e ngā pou reo, e mārama ake ai tātou ki te oranga o te reo ki tēnei whaitua. Atu i ngā paerewa ine i te oranga o te reo Māori a te kāwanatanga (Statistics New Zealand, 2014b; Te Puni Kōkiri, 2008a, Te Puni Kōkiri, 2008b), ko te wāhi e pā ana ki tōna whanaketanga me mātua ine i runga anō i tōna whakapapa me te uiui i ngā tāngata nō rātou ake te reo. E kore e mahue ngā whakamiha ki ngā poutokomanawa tokoiwa i uia e mātou i Tāmaki Makaurau ki Te Tonga: ko Bernie O'Donnell mai i te Pouirirangi Māori o Waatea, Ngā Whare Waatea Marae me te Kura o Waatea; Hauauru Rawiri, Te Pou Whakahaere Mātauranga Māori, COMET o Tāmaki me te Pou-whiriwhiri matua o Ngāti Paoa; Lance Kawiti Baker, kaiako o Te Kura Kaupapa Māori o Māngere; Tawhirimatea Williams rāua ko Kaa Williams, Te Wānanga Takiura o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa; Tūnui-ā-Rangi McLean, Hāpai Te Hauora me te Heamana o Manurewa Marae; Potaka Maipi, he pūrongo kōrero o Waikato-Tainui; Te Keepa Stirling (kaumātua), Te Kura o Ngā Tapuwae; Matiu Payne, Te Pouwhakahaere-ā-rohe o Te Wānanga o Aotearoa, ki te rohe o Manukau.³⁹ E rārangi ake nei ētahi o ngā whakaaro me ngā awhero i tukua mai e rātou e pā ana ki te reo Māori i te rohe o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga.

Kia mārama ai tēnei pūrongo, tuatahi ake he whakamārama ake i tā mātou i rangahau ai, i pēhea hoki i whakatūtuki ai. I āta

39 I te wā i uia ēnei hunga, koinei ā rātou tūranga mahi. Heoi anō, kua wehe ētahi o rātou i aua tūranga mahi i tēnei wā.

whakaritea e mātou te horopaki o te takiwā o Tāmaki ki Te Tonga, kātahi ka āta wānanga i ētahi o ngā whakakitenga mai i te rangahau reo a Benton i mua atu i tā mātou tuhi i te rangahau. Kātahi ka āta whakatakoto i ētahi o ngā kaupapa matua i puta mai i ā mātou whakawhitinga kōrero ki ngā pou reo o Tāmaki ki Te Tonga. Ko te whanaketanga o te reo i whakatōkia ki te whenua, mai i ngā pūrākau me ngā hinonga o ngā tāngata o tēnei rohe.

Ngā Tikanga Rangahau Kaupapa Māori

Ko tā te rangahau kaupapa Māori, e tika ana kia hono te kairangahau ki te iwi, ki te hāpori hoki e rangahautia ana e ia (Tuhiwai Smith, 1999; Pihama, 2010). Ko ō māua tātai whakapapa ki te rohe o Tāmaki ki Te Tonga mai i Te Kawerau a Maki, Hua Kai Waka, Te Akitai, Te Wai o Hua, Ngāti Ohomairangi, Ngā Riki, Ngā Iwi, Ngāti Tamaterā, Ngāti Whanaunga, Ngāti Maru me Ngāti Mahuta. Ka mutu, tokorima katoa mātou te hunga rangahau o Te Ahu o Te Reo ki te takiwā o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga. Ko Hinemaia Tofi nō Ngāti Porou, Te Aitanga-a-Mahaki, mātou ko Siaohe Tofi nō Rongowhakaata, ko Aroha Mane nō Ngāi Te Rangi me Ngāpuhi. Ko tā mātou rōpū e whai pānga ana, e noho ana hoki ki te rohe o Tāmaki Makaurau. Inā hoki kua paihere ō mātou whatumanawa, ō mātou ngākau me ō mātou whakaaro ki tēnei takiwā e nohotia ana e ō mātou whānau e hia whakatipuranga ināianei.

I ngākaunui hoki tā mātou rōpū ki te kaupapa o Te Ahu o Te Reo, nā te mea ko te whāinga o te rangahau nei e tautoko ana i te ora o te reo i te takiwā o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga. Koia hoki tētahi o ngā mātāpono a te rangahau kaupapa Māori, me whai hua te rangahau nei mō te iwi (Lee, 2008; Smith, 1997). I whakahaeretia e mātou ā mātou mahi rangahau, ā mātou uiui hoki i runga anō i ngā mātāpono Māori me ngā uara o te rangahau kaupapa Māori, arā, ko te aroha, ko te manaakitanga, ko te whanaungatanga, ko te wairuatanga, me te whakakotahitanga (Tuhiwai Smith, 1999; Jackson, 2013). Ēnei uara nui i arataki i ā mātou mahi rangahau katoa, mai i te tīmatanga o ā mātou mahi tae noa ki tōna mutunga.

Hei tauira, i whakahaeretia ā mātou kaupapa uiui ki te wāhi me te wā i rite ai ki ā mātou hunga uiui, i te reo i hiahia hoki rātou kia kōrerotia (te reo Māori, te reo Ingarihi, ngā reo e rua rānei). Ko te nuinga o ngā uiui i whakahaeretia i ngā pō, i ngā wiki mutunga rānei i ngā haora i wātea ai te whānau katoa ki te kōrero. Ahakoa i hangaia ai ēnei uiui kia kawea i roto i te haora kotahi, kāore i pērā rawa te poto o ngā mahi. Ka mutu ana te mahi whakaratarata me te whakawhanaungatanga, kai tahi me te kōrero, i te nuinga o te wā ka pau te toru haora kātahi anō ka mutu rawa ngā mahi rangahau. Ka mutu, i ngāwari ai te whakapuaki mai o ngā whakaaro o te hunga uiui, ō rātou kare ā-roto, ō rātou waiaro, whanonga e pā ana ki tēnei kaupapa – ko te reo rangatira tēnā.

Ngā Tukanga Rangahau

Ko tētahi o ngā haepapa a te kāhui rangahau ā-hapori he whiriwhiri i te hunga uiui, ka mutu, e rua hoki ōna momo. Tuatahi, ko ngā pou o te reo, ko rātou ngā kaingārahu o te reo Māori i roto i ō rātou hapori, arā, kua whakaingoa kētia. Tuarua, ko ngā whānau e kōrero ana, e ako ana i te reo Māori. E waru tekau ngā tāngata (mai i ngā kāinga e rua tekau ma iwa) i whakauru mai ki te rangahau-ā-whānau.

Ko ngā tukanga rangahau i whāia e mātou kia whiriwhiri ai ō mātou pou reo, he mea toroa e mātou ngā mātanga o ngā hapori reo Māori, ngā rōpū reo Māori me te hunga tautokonui i te reo Māori. Me he manu karapipiti te tikanga o tēnei mahi ā mātou, kia mārāma ai ngā tāngata i te kaupapa o tēnei rangahau, ka tahi. Ka rua, ka mātua whiriwhiri i te hunga e tika ana hei uinga mā mātou, kia kōrerotia tēnei rangahau o Te Ahu o Te Reo me te whakautu i ana patapātai katoa. I raro i taua korowai whakaaro i whai wāhi mātou ki te uiui i ngā kaingārahu tokoiwa o te reo i roto i te takiwā kia nanao rawa i a mātou te horopaki, i te hitori me ngā kaupapa mohoa nei tae noa atu ki ngā wawata me ngā awhero o te reo Māori. Otirā, he huatau nō ngā kōrero a ngā pou reo, he whānui ā rātou tirohanga, me ō rātou whakaaro kaikini ki te āhuetanga o te reo, tōna haumate, tōna hauora me ngā ara whakarauora i te reo. Waihoki, ko tā mātou

he timotimo noa i ngā whakaaro o ngā pou reo. Ko tēnei tuhinga e hāngai ana ki ētahi o ngā uiui a ngā pou reo mō te rohe o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga.

Ngā Peka o Tāmaki ki te Tonga

Me aro ake tātou ki te horopaki o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga i tēnei wā, tētahi o ngā takiwā nunui rawa, me ngā iwi huhua, ahurea takitini. He whenua kua muia e ngā momo rōpū rerekē. Kua wāhia e Te Kaunihera-ā-rohe o Tāmaki Makaurau tōna rohe ki ngā wāhanga me ngā poari e whā: Māngere ki Ōtahuhu, Otara ki Papatoetoe, Manurewa me Papakura (Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau, 2017). Heoi anō, e whakahau ana te rōpū o Te Tōnuitanga i ngā Pānga Māori i Tāmaki Makaurau (Independent Māori Statutory Board – IMSB) kāore ngā roherohenga o ngā iwi me te hunga mana whenua i te rite ki ērā i tohua e te kaunihera-ā-rohe (Independent Māori Statutory Board, 2014a). Inā hoki he pānga tāuki tō ngā iwi ki ēnei whenua, ko te nuinga o aua iwi e noho ana ki ō rātou whenua. Ka mutu, kua tuia ngā roherohenga o Tāmaki ki Te Tonga ki ngā pūrākau a ngā iwi mana whenua me ngā tūpuna i nohoia aua whenua.

Ehara i te mea ko te whenua anake te wāhi i kawea te rangahau nei, engari hei tā tētahi o ā mātou pou reo a Te Keepa Stirling, he whakamahara i a tātou ki te reo i roto i ngā ingoa o ngā tūtohu whenua, ngā maunga, ngā kōawaawa, ngā puke, ngā whārua, ngā reporepo me ngā āhuatanga o te rangi, o te taiiao me te whenua e nohotia ana e tātou – ēnei āhuatanga e karapoti tonu nei i te whenua. I arohia te reo o ngā ingoa wāhi me ngā pūrākau o te whenua, ā, kia puāwai te reo i roto i te horopaki o te whenua i ōna tūtohu whenua me tōna wāhi. Hei tā ētahi atu, ko ēnei ingoa wāhi e whakamōhio tonu nei i a tātou i ngā kaitiaki o ēnei whenua, ko ēnei ingoa e whakamārama ana i a tātou i ngā mahi a ngā tūpuna. Ko tētahi tauira, ko te wāhi e kī ana ko ‘Whenuakite,’ i tapaina ai te ingoa o tēnei wāhi i te rewanga o te manu aute o Tamapahore me ngā uri o Matukurua mai i te takiwā o Manurewa ka ū ki te whanga o Pukekōtaretare, ā, ka kitea tōna manu aute ki te taha tōtika o te

moana ka huaina taua wāhi raka ki te ingoa o Whenuakite, arā, ‘te whenua i kitea te manu o Tamapāhore.’ Taka iho ki tēnei rā, koinā te ingoa e mōhiotia ana e ngā uri o Tamapāhore o Ngāti Te Ata me ngā uri o Ngāi Tai (Manurewa Marae, 2017). He kōrero tuku iho ēnei i ngā pūrākau a ngā tūpuna o ngā mana whenua o te takiwā nei, ā, e kōrerohia tonutia e ngā whakatipuranga onāiane.

Ko te nuinga o ngā iwi kei te rohe nei (e ōrite ana ki te rohe whānui o Tāmaki Makaurau) nō ngā mātāwaka. I eke ai te kōrero, ‘Ka mate kāinga tahi, ka ora kāinga rua.’ Ā, kāti mō ngā iwi mana whenua kua pokea rātou e ngā iwi taura here, e ngā taunga hou (Ryks, Pearson & Waa, 2016). Tērā ētahi whānau, hapū, iwi hoki kua rima ki te ono whakatipuranga e noho ana ki tēnei kāinga rua o rātou. E hia rau mano tāngata i hūnuku mai i ō rātou wā kāinga, i te kaurikitanga o ā rātou ahikāroa i tērā atu rau tau ki ngā tāone matua o te motu, whērā ki Tāmaki Makaurau, ki reira noho ai. Ko Tāmaki Makaurau ki Te Tonga tētahi o ngā rohe e maru ana ki ngā huihuinga iwi, hapū, whānau nō ngā hau e whā o te motu. He takiwā ahurea huhua rawa, reo maha rawa o Aotearoa, arā, o te ao katoa.

I tēnei rā, kua muia te takiwā nei e te tini tāngata, e mōhiotia ana mō te tokomaha o tōna pāpori Māori me ngā uri o te Moana-nui-a-Kiwa. E ai ki Te Tari Tatauranga Aotearoa (Statistics New Zealand, 2013b), neke atu i te 275,000 tāngata e noho ana i Tāmaki Makaurau i Te Tonga. E 20 ōrau o te pāpori he Māori. Arā, e 32 ōrau o te hunga e noho ana ki Tāmaki Makaurau ki Te Tonga he tauiwi. Ā, e 48 ōrau o te pāpori nō ngā iwi o ngā moutere, e 21 ōrau nō ngā iwi o Āhia. I tū atu i te huhua o ngā tāngata, ko tētahi o ngā āhuatanga nui o Te Tonga o Tāmaki ko te rawakoretanga. Ko te nui hoki o te kore mahi i ngā wāhanga e whā o ngā poari a rohe, ko Māngere-Ōtauhuhu; Otara-Papatoetoe; Manurewa; me Papakura he ikeike rawa. Ko te tatauranga toharite o te koremahī i ēnei takiwā ko te 21.9 ōrau. Ko te tatauranga toharite ā-motu mō te Māori ko te 15.5 ōrau me te toharite o te motu whānui ko te 7.1 ōrau (mō te Māori me te Pākehā). Hei āpiti atu i tērā, kei raro rawa te pūtea-ā-tau a te Māori i Te Tonga o Tāmaki. Puta noa i ngā takiwā e whā ko

te utu toharite ko te \$20,800, ko te haurua (49 ōrau) o tēnei hunga, pākeke ake i te 15 ngā tau, he iti iho i te \$20, 000 a rātou utu ā-tau (Statistics New Zealand, 2013b). Ko te utu ā-tau toharite a te Māori ko te \$22,500 ko tōna rerekētanga ki te utu-ā-tau toharite o te motu ko te \$28,500 (katoa Māori me te Pākehā) (Statistics New Zealand, 2013b).

Kia maumahara tātou, ehara i te mea nō nāianei anake ngā āhuetanga o te rawakore i tēnei takiwā, nā te tāmitanga kē a te karauna ki te muru me te raupatu i ngā whenua o ngā iwi i ngā tau 1860. Inā rā, he mea nui te whakapapa me te hītori o tēnei takiwā me te whakaaronui ki ngā pānga kikino o te tāmitanga a ngā koti whero ki runga i tēnei rohe. I kitea whānuitia te harahara-ai-tū, te harahara ā-tai ki runga o Aotearoa, i tapaina ai ko ngā riri whenua o Aotearoa ‘The Great War for New Zealand’ (O’Malley, 2016) i tīmata i Te Tonga o Tāmaki i te tau 1860. Ehara i te mea i ngaro tō rātou tino rangatiratanga i ngā riri whenua, engari i ngaro hoki te ohanga whai rawa o taua hapori. I tuhia e Vincent O’Malley (2016) i te tīmatatanga o te pakanga i tere pipi whakakao atu ngā manene rau ki ngā kāinga i whakarērea e te Māori i te rohe o Tāmaki ki Tonga, ā, i murua e rātou ngā mea e pai ana ki a rātou. Heoi anō rā i mua atu i te pakanga, e hia rau ngā uri o Tainui e noho ana i Māngere, i te tau 1866 e 26 noa iho ngā Māori e noho ana ki reira, ā, i raupatuhia a Māngere (O’Malley, 2016, p.373). I taua wā, i kitea e George Graham (mema paremata) te pani me te rawakore o te noho a ngā Māori o Māngere, Ihumātao me Pūkākī. Kua rongo tonu ngā uri onāianei ki te ngau o taua pēhitanga, arā, o te rawakoretanga.

Otirā ko ōna whiunga i pā hoki ki te reo, e ai kī ngā kaute a te Tatauranga Aotearoa (Statistics New Zealand, 2013b), neke atu i te 23.8 ōrau o te pāpori, arā, ko te 25 000 tāngata Māori e noho ana ki te rohe o Tāmaki Makaurau ki te Tonga. Ko te tokomaha o te pāpori e noho ana ki te takiwā o Te Tai Tonga he rangatahi kei raro iho i te 26 tau te pākeke, ai kī te Te Tari Tatauranga Aotearoa (Statistics New Zealand, 2013b) neke atu i te 40 ōrau o te iwi Māori kei raro iho i te 26 tau te pākeke. Ka mutu, 5.4 ōrau o te pāpori Māori neke atu

i te 66 tau te pākeke. Mai i ēnei tatauranga, kotahi i te rima o tēnei hunga, e mārāma ana ki te kōrero i te reo Māori ki te rohe o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga.

Ngā Pakiaka o Te Reo ki Tāmaki Ki Te Tonga

I mua i tā tātou aro atu ki te horopaki o te reo onāianeī, me mātua titiro whakamuri tātou ki te rangahau o te reo i whakahaeretia e 40 tau ki muri e pā ana ki tēnei takiwā. Otirā, nā te rangahau a Richard Benton mā (1988) mō te oranga o te reo Māori i ngā tau whitu tekau o tērā rau tau i hopu ake i te āhua o te reo i Tāmaki ki Te Tonga. I kohia ngā kairangahau (Benton, 1988; Martin, 1986; Smith, 1983) ngā meka e pā ana ki ngā aupiki me ngā auheke o te reo Māori i te takiwā o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga. I taua wā, i tirohia te mahi rangahau ki ngā hapori o Papakura, Manurewa me Māngere, Papatoetoe me Ōtahuhu.

Ahakoā he rerekē ake te āhuatanga o ēnei takiwā, he ōrite tonu ētahi o ngā kaupapa matua i mähuta ake. Ko te reo Ingarihi te reo matua i te nuinga o ngā kāinga, i ētahi kāinga he kōrero Ingarihi anake, he iti noa iho ngā tāngata i ū ai ki te reo i ngā wā katoa i ētahi o aua kāinga. Heoi anō, i whakamahi tonu ngā whānau i te reo Māori, i ētahi kāinga i kawea tahitia ā rātou kōrero i roto i ngā reo e rua, te reo Ingarihi me te reo Māori hoki. I te ngana o ngā mātua ki te whakaako i ā rātou tamariki ki te reo Māori i whakakuhu ai rātou ki ngā kura ako i te reo Māori i ngā pō, i runga i ngā marae, i ō rātou kāinga kia mōhio ake ai rātou ki te reo. I aua rā hoki, he ruarua noa iho ngā ara ako i a rātou tamariki ki te reo. He nui ngā tāngata i taua wā i tino hiahia kia whakaako ai te reo ki roto i ngā kura. I te tau 1973, e 63 ngā kura tuarua e whakaako ana i te reo Māori (Grant, 2003, p.79), tae noa ki te tau 1973 kua piki ake ngā tauira e ako ana i te reo ki roto i ngā kura tuarua ki te 15,000. (Walker, 1984, p.35). Pērā i ngā tono a te rōpū kākāriki o ēnei wā (Collins, 2017), ki ētahi o aua whānau me mātua whakaako i te reo Māori hei kaupapa ako ki roto i ngā kura tuatahi katoa o te motu. Ko te nuinga i matakū rawa kei rite te reo Māori ki te huia me te moa, ka mate. I puta hoki te

whakaaro i te nuinga o ngā tāngata i uia ki te tino puāwai anō te reo, me whakapūmau ake te reo Māori e te hāpori whānui kua ko ngā kura anake, kia kite ai te huanga o te reo i ngā horopaki rerekē o ia rā. Ko te whakaako i te reo me te whakamahi o te reo i ngā kāinga me ngā kura ētahi o ngā take nui i puea ake.

Ngā Kauru o Te Reo ki Tāmaki ki Te Tonga

I whakamaharatia mātou e Hauauru Rawiri, te pouwhakahaere mātauranga o te Community Education Trust (COMET), i whanaketia tētahi rautaki reo mō te rohe o Tāmaki Makaurau. I te tau 2015, nā Te Ohu Rautaki Reo o Tāmaki Makaurau (i āwhinatia e COMET Auckland) i puta mai te pūrongo ‘Ngā Reo o Tāmaki Makaurau’. Hei tā te pūrongo, ‘Ko te aronga . . . he whanake i tētahi kaupapa reo maha, he whakarite hoki i te kaupapa here e whakatinana ana i te kaupapa mahi ngātahi, mā reira e kite ai te tautoko me te poipoi i ngā reo huhua, i ngā tikanga-ā-iwi huhua o te rohe’ (Community Education Trust, 2015, p.3). Ahakoa e hāngai ana tēnei pūrongo ki te whanaketanga o ngā reo maha, ko tētahi o ōna tino whāinga e pā ana ki te whakapakaritanga o te reo Māori. Ko te whāinga tuarua (o te Rautaki nei), ‘Kei te aukaha te kaupapa reo Māori, kei te kōrero whānuitia hoki’ (Community Education Trust, 2015). I mātua tuhia te pūrongo nei ki te reo Māori me te reo Ingarihi, he tohu anō tēnei kei te whakamanatia te reo Māori e Te Ohu Rautaki Reo o Tāmaki Makaurau. Ā, hei tā Hauauru Rawiri, e tika ana me noho te reo Māori hei reo mātā mua o aua reo maha.

Ki ētahi o ngā pou reo ka whai oranga anō te reo Māori i waenganui i ngā reo maha. Kua kī mai a Bernie O’Donnell ‘Ko Tāmaki ki Te Tonga, he wāhi haumarua mā te Māori kia tū Māori ai’. Ahakoa ētahi whānau Māori e noho kore reo ana, ka tū pehapeha tonu rātou hei Māori. Nā Bernie te whakahau, ‘he wairua kaha ō rātou, ahakoa ehara rātou i te tāngata kōrero Māori, ki te rongorātou i te reo Māori, he wairua Māori tonu ō rātou mō te reo Māori.’ Ka nui tonu te wairua hihiri, mana whakaawe ki te hono atu ki te whenua me te hāpori. Hei tā Bernie anō, ‘Ahakoa te iti o te reo he

reo oranga tonu'. Hei taunaki i tēnā, he tokomaha ngā uri Māori kua moea e ngā whanaunga o Te Moana-nui-a-Kiwa. E ai ki ngā kaute o Tatauranga Aotearoa (Statistics New Zealand, 2013b) e 51,927 ngā tāngata Māori e noho ana ki Te Tonga o Tāmaki. Kei te takiwā o te haurima o te pāpori Māori nō ngā kāwai Māori me Te Moana-nui-a-Kiwa (R Mair 2017, pers. comm., 25 May). Nā whai anō kua taunga rātou ki ngā reo maha i tū atu i te reo Māori. I roto i tēnei rangahau, tērā ētahi whānau kei te whakatipu ake i ā rātou tamariki i roto i ngā reo e toru (Māori, Hāmoa, Ingarihi) reo aha atu rānei.

Nā runga i te kaupapa whare a te kāwanatanga i roto i ngā tau kua whaiti mai ngā tāngata nō ngā tōpito e whā o te motu ki tēnei rohe. Ko te nuinga o ngā whānau e noho ana i te rohe o Tāmaki ki Te Tonga he iwi taura here, kua roa kē tā rātou noho ki taua takiwā. Koia te take, hei tā Bernie, 'Ko ngā uri Māori noho tāone, he pūrākau motuhake ā mātou hei whakakōrero i te reo'. Koia hoki te whakaaro o Ngā Mana o ngā iwi noho tāone o 'Manukau Urban Māori Authority' (MUMA), kua rua tekau tau neke atu e whakahaere ana i a rātou ratonga. I raro iho i te kaupapa o Whānau Ora ka whāia e MUMA te kaupapa mahi tahi ki ngā Māori noho tāone ki Tāmaki Makaurau ki Te Tonga. Ka mahi tahi a MUMA me ngā ratonga rerekē kia whiwhi ai ngā whānau i ngā hua pai e pā ana ki a rātou. Ka whai wāhi ngā whānau me te hunga takitahi ki ngā ratonga huhua.

Kua whakatinanahia e ngā kainoho me ngā iwi mana whenua o te rohe ngā kaupapa whakahaere a Ngā Whare Waatea i te pou-irirangi, marae, kura ā-marae hoki ki te whakahaumanu i te reo Māori me ngā tikanga i roto i ngā tau maha. Hei tā ngā pou o te reo he mahi nunui tēnei kia whakatūtuki i ngā awhero i runga i te iti o ngā rauemi. I tika ai te kōrero 'He iti te matakahi, ka pakaru i a ia te tōtara.' Waihoki, kua whakahiato e te reo irirangi o Waatea tētahi rautaki reo Māori e pāoho ai ā rātou kaupapa reo Māori i ngā wāhanga matua o te rā, otirā, ko ā rātou kaupapa reorua, ko te reo Ingarihi me te reo Māori ki ētahi atu wāhanga o te rā. Hei tā te pou reo o Waatea, i whakaritea e rātou tā rātou kaupapa reorua hei whakapakari ake i te reo o ngā whānau e whakarongo mai ana

ki te reo irirangi me te reo Māori e whakapāoho ana. E hāngai ana tēnei kaupapa ki te rautaki reo hou a te kāwanatanga e kī ana ko te taura o KoPA (kore, pō, awatea) (Higgins & Rewi, 2014). Ko te aronui, kia whakakatauhia ngā tāngata ki te ako, ki te whakamana hoki i te reo mai i te kore, ki te pō, ki te awatea. He whakatairanga, he whanake hoki i te reo kei ngā momo horopaki katoa o te ao. Ko te whakamautanga o te reo te tauarotanga o te whanaketanga o te reo kia hoki whakamuri mai i te awatea ki te pō, ā, ki te kore (Higgins & Rewi, 2014). Ko tētahi o ngā mātāpono o Te Reo Irirangi ko tēnei 'Mā te hapori e whakapakari, e awhi.' I kīa e te pou reo e Bernie O'Donnell me whai wāhi ngā whānau ki ngā rauemi e tika ana hei whakapakari i a rātou ki te ako me te whakamahi i te reo Māori.

Ko te whakahau a Tūnui-a-Rangi Mclean (te heamana o Te Marae o Manurewa o Tamapahore), me mātua mahara ake ngā iwi taura here te wāhanga o te ahikā, te mana whenua, pērā ki te hononga a Ngāti Te Ata, me a rātou kawa, tikanga, kōrero anō hoki. Hai tā Tūnui-a-Rangi Mclean, ahakoa nō Ngāti Te Ata te mana whakahaere i te kawa o tō rātou marae, he ngāwari hoki a Ngāti Te Ata ki te tuku i te kawa ki iwi kē, ki hapū kē, hai whakahaere i ō rātou ake kawa ki runga i te marae o Manurewa. Ko te marae o Manurewa hoki tētahi o ngā hapori e manaaki ana i ngā iwi noho tāone i te hunga kāinga kore hoki pērā hoki i te marae o Te Puea. I runga i ngā whakahiatotanga a ngā iwi mana whenua, e ai kī te Independent Māori Statutory Board (IMSB) e 19 iwi mana whenua e whai pānga ana ki te rohe o Tāmaki Makaurau (Independent Māori Statutory Board, 2014b). Arā atu anō ngā iwi mana whenua kei te takiwā o Tāmaki ki te Tonga: Te Kawerau a Maki; Ngāti Tamaoho; Te Akitai Waiohua; Ngāti Te Ata Waiohua; Te Ahiwaru; Ngāi Tai ki Tāmaki; Ngāti Paoa, Ngāti Whanaunga; Ngāti Tamaterā; Ngāti Maru; Te Patukirikiri; Waikato-Tainui (Independent Māori Statutory Board, 2014b). Hei tā Hauauru Rawiri, koia hoki te pou whiriwhiri matua mō te tono tiriti a Ngāti Paoa, koia anō tētahi o ngā māngai o ngā iwi mana whenua hoki i runga i te poari o IMSB.

Hei tāna, ko te reo te tūāpapa o te whakakotahitanga o ngā iwi ki te whenua. He whakapapa tōna, he tuakiritanga tōna e tuitui ai ngā tāngata katoa ki te reo ki tōna taiao anō hoki.

Otirā, hei tā Potaka Maipi o Waikato-Tainui, he nui a mātou kaupapa whakatairanga, hinonga hāpai i te reo mō te hunga rangatahi me te hunga pākeke i raro iho i te whakakitenga a te iwi o Tainui 2050. Ko te rautaki reo a te iwi ko ‘Tikanga Ora, Reo Ora’ (TORO), ko ēnei hōtaka: ko Te Reo Aratau; he wānanga reo, wānanga tikanga mā te hunga taiohi o Tainui Waka, 16 -19 te pākeke. Te Reo Kākaho; he wānanga e toru tau te roa e hāngai ana ki te whakapakari i ngā pia kātahi anō ka tīmata ki te ako i te reo kia mātau ai rātou ki te mita o te reo o Tainui. Ka whai wāhi ngā ākongā ki te whakapakari i ō rātou pūkenga ki te kōrero i te reo Māori mā ngā kaupapa e pā ana ki te Kīngitanga me te waka o Tainui. Ka mutu, ko Te Reo Kaapuia; he wānanga reo mā ngā kaiako o roto i te rohe o Waikato-Tainui e hiahia ana ki te whakawhanake i ō rātou pūkenga whakaako i te reo Māori. Ka whakahaerehia tēnei wānanga reo e ngā mātanga reo, ka mutu, ko te wetewete reo, ko te mahi aroā, ko ngā kōrero mō Tainui ngā whāinga. Hei tā Potaka Maipi ko te whāinga matua kia ‘Whakahokia te reo ki ngā tara-ā-whare. Hāpaingia te tikanga ki te tuanui o te whare’ (Waikato-Tainui, 2017).

Hei tā Te Keepa Stirling, he koeke o Te Kura Māori o Ngā Tapuwae, he mea nui rawa atu te hono a ngā kura ki ngā iwi Mana Whenua me tōna hapori, he momo Wharekura motuhake kei Māngere. Ko Ngā Tapuwae tētahi o ngā kura Māori e kawē tonu ana i te ramaroa o te reo me ngā tikanga tuku iho i roto i nga kura auraki o te rohe, pērā hoki ki wāhanga Māori ‘Te Pou Herenga Waka’ o James Cook High School. Nō te tau 2011 i whakamanatia Te Kura Māori o Ngā Tapuwae hei kura ā-iwi i raro i te mana o Te Waiohūa, Te Akitai, Te Ahiwaru, Te Kawerau-a-maki e tū ai rātou i runga i tō rātou ake mana motuhake. Nā te kura hoki te hui ‘Ahurea Tino Rangatiratanga’ i tautoko i te tau 1996 hei kaupapa mana motuhake mā ngā kapa haka o ngā kura tuarua o Tāmaki Makaurau, hei

huihuinga mō te Māori, mā te Māori, nā te Māori. E ōrite ana tēnei takunetanga ki tērā o ASB Polyfest (te huihuinga nunui rawa o ngā iwi o poronihia huri noa i te ao), i tīmata mai i te kareti o Hirere ki Otara i te tau 1976, ā, ka whakatairangatia te reo mā roto mai i ngā waiata, haka, mōteatea, whaikōrero o ngā kapa haka kura tuarua o te rohe o Tāmaki Makaurau nui tonu.

Ahakoia ko wai, ahakoia nō hea hoki, he maha rawa ngā huarahi angitū hei ako i te reo ki te whaitua o Te Tai Tonga o Tāmaki. Mai i ngā Kōhanga Reo, Kura Kaupapa Māori, Whare Kura Māori, Whare Wānanga Māori tae noa ki ngā akomanga katoa mō nga pākeke e whakaako i te reo ki roto i te takiwā. Ko Te Wānanga o Aotearoa me Te Wānanga Takiura o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa, ētahi o ngā wāhi nui hei whakaako i te reo me ngā tikanga. He nui ngā momo whakaakoranga reo a Te Wānanga o Aotearoa, mai i te taumata tuarua (Te Ara Reo Māori- He Tīmatatanga) ki te taumata tuawhitu (Te Pīnakitanga ki te reo Kairangi). Hei tā Matiu, ko tēnei Whare Wānanga te wānanga nui rawa huri noa i te motu mō te ako i te reo Māori me ōna tauira. Ko tētahi o nga whakaaro o Matiu Payne (te tūmaki-a-rohe o Te Wānanga o Aotearoa), hei tāna, i raro i te rautaki reo a te wānanga kia 'Reo Ora' kia whakapakaritia te reo o ngā pouako. Kia whakatū hoki he whare reo Māori anake, ko te reo Māori te reo matua mō ngā mahi katoa. Tērā pea he whare kai e rahuitia ana hei wāhi whakakōrero i te reo.

Hei tā Tawhirimatea Williams rāua ko Kaa Williams, ngā pouwhakahaere o Te Wānanga Takiura, kei te hōrapa te reo i roto i te hāpori – kua tīmata rā ngā pirihihana, te hunga tinei ahi, me ngā tāngata o te mana ārai o Aotearoa ki te ako i te reo, tae noa atu ki ngā tāngata Pākehā hoki. Kua noho mai Te Wānanga Takiura hei pūtahitanga mō ngā iwi katoa ki te ako i te reo, ahakoia nō hea, ahakoia ko wai. Hei tā Kaa Williams anō, 'I te kore o ngā pākeke e mōhio ki te reo Māori ka whakamā, nō reira ka haere mai rātou ki konei ki Te Whare Takiura, he rongoā pea kai konei mō rātou.' Ko Te Wānanga Takiura he wānanga Māori tūmatawhaiti, hei whakangungu i ngā ākongā e whai ana i tētahi huarahi ako

i te reo rumaki. E whakaako ana te Wānanga Takiura i te reo Māori, tikanga, kawa, wairua me te mātauranga Māori ētahi o ngā mātāpono matua e kawe ana e rātou. E tauwhiro ana te wānanga i ngā uara me ngā awhero o te ao Māori. Hei tā ēnei matapuputu o te reo rangatira, a Kaa rāua ko Tawhirimatea Williams, he wāhi āhuru te wānanga takiura mō ngā tāngata katoa, ahakoa rangatahi mai, ahakoa pākeke mai, ahakoa Pākehā mai, ahakoa Māori mai ki te ako i te reo ki tētahi wāhi haumaruru, ngāwari, mahitahi ki te ako i te reo me ngā tikanga. Hai tā Tawhirimatea Williams anō, 'he tokomaha ngā raukura o te reo kua puta i Te Wānanga Takiura kua hoki rātou hei kaikaranga, hei pūkorero i runga i ō rātou ake marae mā ō rātou whānau.' Ka mutu, e hia kē ngā tauira o te hōtaka ako i te reo o 'toru rau,' e mahi ana hei pouako reo, puta noa i ngā kura me ngā whare wānanga o Aotearoa whānui ināianei.

E whakapāoho angitū ana a Lance Kawaiti Baker, tētahi o ngā pouako o Te Kura Kaupapa Māori o Māngere. Kei te piki ake ngā tatauranga o ngā ākonga e rehita ana ki tā rātou kura. Heoi anō, ko te wero nui a te kura pērā i ngā kura kaupapa Māori (KKM) katoa, me pēhea e toitū ai te reo o ngā ākonga me ō rātou whānau i waho atu i ngā kēti o te kura. Nānā te kōrero, 'He tino kaha te reo Māori ki roto i ngā kēti o te kura, engari ki te puta ki waho ka rongoi i te reo Pākehā e kōrerotia ana e ngā mātua me ngā tamariki (o te kura)'. Hei tā Lance Kawaiti Baker anō, he haepapa nui kia tonoa e ngā whānau a rātou tamariki ki te KKM kia whai wāhi ai rātou ki te ako i te reo me ngā tikanga Māori kāore pea i a rātou i mua, me uaua ka ako ngā mātua me ō rātou whānau ki te ako i te reo kia uru hoki ki ngā kaupapa hoki a te kura. Ko te nuinga o ngā whānau e noho tāone ana e pōkaikaha ana ki te whakatūtuki i ngā whāinga o ia rā, ko te kimi mahi, ko te utu i ngā nama me te hoko parāoa. Ko tētahi o ngā kaupapa whakataratara mā ngā tāngata e noho ana ki kōnei, ko te kore whai wāhi o te nuinga o ngā tāngata ki ngā rauemi tika hei ako i te reo.

He nui ngā wero i kōrerotia e ngā pou reo kia whakaūkaipō te reo Māori ki te takiwā o Tāmaki Makaurau ki Te Tonga. Ko ētahi e pā

ana ki te whakapoapoa i ngā tāngata ki te ako i te reo, tae atu ki te whāngai i ngā pūkenga e tika ana ki te whakatipuranga kei te heke mai. Nā te nui o ngā iwi taura here me ngā taunga hou, me uaua ka mau e ngā tāngata i te mita o te reo o te kaikōrero. Ko te nuinga o ngā pouako nō wāhi kē, nō iwi kē. Kei te tipu ake ngā ākongā i raro i ēnei pouako (me ōna mita rerekē). Nō reira, ko tētahi o ngā whakaaro kia tū he akomanga kia ako i tō rātou ake mita. Kia ū ki te mita o te reo o te takiwā. Hoki atu ki te whenua kia hoki atu ki te mita o te reo. Hai whakakōpani ake, ko te kōrero angitū i puta ake i ngā māngai o ngā pou reo, ko te whakakotahitanga o ngā hinonga reo katoa o Te Tai Tonga ki te wāhi kotahi.

Ngā Hua Whakamarumarū

E pari ana te tai o mihi ki ngā pou reo me ngā whānau hoki i tō rātou aukaha ki te hāpai i te reo me ngā tikanga ki Tāmaki ki te Tonga. He wāhi tino motuhake, he rerehua tōna ahurea, he tuakiritanga huatau ōna i te nui o ngā whānau Māori me ngā uri o Te Moana-nui-a-Kiwa e noho ana ki tēnei takiwā. I te tini mano o ngā tāngata, ngā ahurea me ngā reo maha, kua whai tūranga motuhenga ake te Māori ki tēnei takiwā. Ko ngā kōrero a ngā pou reo e whakamārama ana i ngā momo hinonga reo rerekē, te āhua noho o ō rātou whānau, hāpori ki te whakaūkaipō i te reo i roto i a rātou. E manawarū ana te hunga tautoko nui i te reo i ā rātou kaupapa whakatairanga i te reo i ngā marae, i ngā kura, i ngā wāhi mahi, i te hāpori. Atu i ngā kaupapa angitū rawa o te reo, e mārama hoki ana ngā uauatanga me ngā tāmitanga e pēhi ana i ngā whānau ki te ako, ki te whakapakari me te kōrero hoki i te reo ki te whaitua o Tāmaki ki Te Tonga.

Hei kōrero whakamutunga, me whakatōpū mai rā ngā paetata me ngā paetawhiti katoa o te reo, ā tēnā, ā tēnā ki te wāhi kotahi e anga whakamua ai, e koke whakakatauhia te reo mai i te kore ki te pō, ā, neke atu i te awatea ki te ao mārama rā anō! Ahakoa raka te mauī, ahakoa raka te katau, ko te oranga tonutanga me te toitūtanga o te reo te tino mutunga mai. Kia ū tātou ki tētehi o ngā tongikura rongonui o tēnei takiwā mai i Te Kei o Te Waka o

Tainui, nā Kīngi Tāwhiao i kī ai 'Ki te kōtahi te kakaho ka whati, ki te kāpuia e kore rawa e whati.' E te iwi, kia kāpuia tō tātou reo Māori mō ngā rā o anamata e haere ake nei, e haere ake nei.